

V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi

Bildiriler Kitabı - II

(Siyaset ve Uluslararası İlişkiler - İktisat - Eğitim)

12-15 Mayıs 2016, Isparta

İstanbul 2016

Subhi Es-Sâlih'in “*Mebâhis Fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*” Adlı Eserinin Ulûmu’l-Kur’ân Açısından Değeri

Sakin Taş*

Öz: Kur’ân ilimleri, tarih boyunca gelişimini sürdürmüş, konuları ve araştırma alanları birçok araştırmacının temel dayanağı olmuştur. Bu ilmin dayanağı olan Kur’ân-ı Kerim üzerine ilk asırlardan itibaren yoğun çalışmalar yapılmış, onu anlama çalışmaları günümüze kadar çoğalarak devam etmiştir. Son dönem İslam Dünyası’nda gerek İslami ilimler gerekse diğer sosyal ilimler alanında çalışmaları ile ön plana çıkmış âlimlerden Subhî es-Sâlih’in (1926-1986) *Mebâhis fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân* adlı eseri ulûmu’l-Kur’ân ilim halkasında önemli bir yere haizdir. Eser başta Arap Dünyası olmak üzere İslam Dünyası’nda önemli bir yer edinmiş ve birçok Arap üniversitesinde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu çalışmada, Subhî es-Sâlih’in *Mebâhis* adlı eseri ilkin muhteva yönünden ön bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Ardından yazarın eserindeki yöntemi ile kaynakları kullanma şekli gözler önüne serilecek sonra da eser Suyûtî’nin el-İtkân ile modern dönemde yazılan bir diğer ulûmu’l-Kur’ân eseri olan Zürcânî’nin Menâhilü’l-İrfân adlı kitaplarıyla mukayese edilecektir. Son olarak *Mebâhis*’te Subhî es-Sâlih’in Kur’ân tarihi ve Kur’ân ilimleri hakkında öne çıkan belli başlı bazı görüşleri sunulmaya çalışılarak eserin ulûmu’l-Kur’ân konusundaki değeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kur’ân-ı Kerim, Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, Literatür, Ulûmu’l-Kur’ân.

Giriş

Kur’ân tarihi ve ilimleri hakkında her dönemde farklı çalışmalar yapılmıştır. İlk dönemlerde Allah’ın elçisi ve sahabeinin Kur’ân tefsiri ve ilimlerine dair sözlerinin nakliyle olan bu ilmi faaliyet zinciri zamanla bu halkaya tâbiünün da eklenmesiyle zenginleşmiştir. Bu bilgiler zamanla kitaplara aktarılmaya başlanmış sonra da müstakil eserlerle şekillenmiş, böylece Kur’ân ilimleri literatürü oluşmuştur. Sonraki dönemlerde Kur’ân ilimlerini iki kapak arasında toplayan ansiklopedik eserler telif edilmiştir. Bu çalışmaların en sistemli ve kapsamlı hali Zerkeşî’nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî Ulûmu’l-Kur’ân*’ı ile Suyûtî’nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*’ın-

DOI: dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B018

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Tefsir Anabilim Dalı.
E-posta: sakintas@sakarya.edu.tr

da vücut bulmuştur. Subhî es-Sâlih¹ tarafından telif edilen *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eser de bu literatürün devamı niteliğindeki modern bir Kur'ân ilimleri çalışmasıdır.

Subhî es-Sâlih, tenkitçi, tahlilci ve ilmî bir metotla (Hâcî, 2009, s. 18) yazdığı 382 sayfalık bu eserini, "Kur'ân ve Vahiy", "Kur'ân Tarihi", "Kur'ân İlimleri" ve "Tefsir ve İcâz" adıyla dört bölüme ayırmıştır. "*Kur'ân ve Vahiy*" bölümünde Kur'ân'ın isimleri, bu isimlerin türetildiği kökler, vahiy olgusu, Kur'ân'ın parça parça indirilmesi ve bunun hikmetlerini üç fasıl olarak ele almıştır. "*Kur'ân Tarihi*" bölümünde iki konuyu işler. İlkinde Kur'ân'ın cem'î ve yazılması başlığı altında Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Osman döneminde Kur'ân'ın yazılarak cem'î konularını işlemiştir. Ardından da Hz. Osman mushaflarının hareke ve tezyininde geçen dönemleriyle yedi harf meselesini konu etmiştir. "*Kur'ân İlimleri*" bölümü sekiz fasıldan oluşur ve muhteva olarak eserin en geniş yeri ve ana omurgasıdır. Burada Kur'ân ilimlerinin tarihçesi, sebab-i nüzul, Mekkî-Medenî, sûre başlangıçları (fevatihu's-Suver), kıraat ilmi, nâsîh-mensûh, resmu'l-mushaf (Kur'ân'ın hattı) ve muhkem-müteşâbih konularını ele alır. Son bölüm olan "*Tefsir ve İcâz*" faslında ise tefsirin doğuşu ve gelişmesi, Kur'ân'ın mantuk ve mefhumu, Kur'ân'da umum-husus, mücmel-mübeyyen ile nass-zahir konuları, Kur'ân'daki belağî sanatlar ve Kur'ân'ın nağmesindeki i'cazı işlemiştir.

Mebâhis'in Kaynakları

Subhî es-Sâlih'in en önemli iki kaynağı Zerkeşî'nin (ö. 794/1391) *el-Burhân*'i² ile Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân*'ıdır.³ Özellikle *el-İtkân*'dan çokça istifade edilmiştir. Üslup ve konuların tasnifi bakımından iki eserden oldukça farklı olmakla birlikte *Mebâhis*, alıntılıdığı pek çok konuda bu iki kaynaktaki bilgilerle mutabakat arz etmektedir. Eserin omurgasını bu iki eser oluşturuyor, dersek hata etmiş olmayız.

Bu iki eser dışında en çok kullanılan kaynak ise Zürcânî'nin (ö. 1948) *Menâhilü'l-İrfân*⁴ adlı eseridir. İbn Selâme'nin (ö. 410/1019) *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*'u, İbn Ebi Dâvud'un (ö. 316/929) *Kitâbu'l-Mesâhif*'i, Suyûtî'nin *Esbâbu'n-Nuzûl*, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, *Buğyetu'l-'A'yân* ve *Takâtü'l-Müfessirin* adlı eserlerinden de yararlanmıştı. Bunların yanı sıra İmam Şafii'nin (150/767-204/820) *er-Risâle*'si, Ebû Âmir ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *el-Muknî*, *el-Muhkem* ve *et-Teyisr fi Kıraati's-Seb'a* adlı eserleri, Râgıb el-İsfehânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *Müfredat*'ı, Gazali'nin (450/1058-505/1111) *İhyâ'sı*, Muhammed Abduh'un (1849-1905) *Risâletu't-Tevhîd*'i, Muhammed Abdullah Draz'ın (1894-1958) *en-Nebeu'l-'Azîm* adlı eseri,

1 Subhî es-Sâlih'in hayatı, öğrenim ve kariyer hayatı, ilmi kişiliği, Ulûmu'l-Kur'ân dışındaki belli başlı bazı görüşleri ve eserleri hakkında ki bilgiler için bkz. (Taş, 2015, s. 6-36; Hatiboğlu, 2009); 20 farklı ülkede 80'ü bulan bildiri, makale ve sempozyumları için ayrıca bkz. (et-Ta'rîf bi'd-Doktûr Subhî es-Sâlih, 1986)

2 *Mebâhis*'te yüz seksene yakın yerde geçmektedir.

3 *El-İtkân* ise iki yüz elliye yakın yerde geçmektedir.

4 *Mebâhis*'te yirmi üç yerde geçmektedir.

Seyyid Kutub'un (1906-1966) *et-Tasvîru'l-Fenni'si* gibi çok çeşitli eserlerden yararlanmışır. Ayrıca pek çok tefsirden de istifade etmiştir. Eserde en çok ismi geçen müfessir Tâberî'dir (ö. 310/923). Onu, İbn Kesir (ö. 774/1373) ile Zemahşerî (ö. 538/1144) takip etmektedir. Bunların yanı sıra *Beydâvî*, *Nesefî*, *Menâr*, *Mefâtihu'l-Gayb*, *ed-Dürru'l-Mensûr* tefsirleri sırasıyla en çok atıfta bulunulan diğer tefsirlerdir.

Mebâhis'i, klasik ulûmu'l-Kur'ân külliyyatından ayıran önemli özelliklerinden biri, müsteşriklerin görüşlerine yer verip, gerektiği yerde eleştiride bulunması ve ayrıca bunları kaynak göstermesidir. Fransa'da doktora yapmasının bir tesiri olarak Fransız müsteşrik Blachere'in (1900-1973) *Le Coran* adlı eserinden otuz küsur yerde; Nöldeke (1836-1930) ve Casanova'ya da (1861-1926) onar küsur yerde atıfta bulunmuştur. Ayrıca *Enclopedic de L'islam'dan*, Lammens (1862-1937), H. Grimme (1864-1942), Buhl (1850-1932), Wensinck (1882-1939), Brockelmann (1868-1956), Jeffery (1893-1959), Chauvin (1844-1913) ve Massignon (1883-1962) gibi farklı oryantalistlerin görüşlerini vermiş ve ilgili yerlerde müsteşriklere eleştiri ve reddiyelerde bulunmuştur.

Mebâhis' in kaynakça kısmında doksan sekizi Arapça, yirmi altısı yabancı dilde olmak üzere yüz yirmi dört kaynak zikredilmiştir.

Eserin Genel Özellikleri

1. Eser, kolay anlaşılır bir ders kitabı olması amacıyla yazıldığından müellif, kitabın kısa ve öz olmasına dikkat etmiş, fazla ayrıntıya girerek ve tekrarlarla eseri uzatmak yerine, mevcut diğer kaynaklara referanslar göstermiştir.
2. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis'* te, klasik ve modern yöntemleri mezcedip, modern yöntemleri baskın, üslûbu sade ve edebi yönü ağır olan bir eser yazmıştır. Dili oldukça sade ve belîğ olmakla birlikte esere yer yer şiirsel bir hava hâkim olmaktadır. Bu, onun dildeki ustalığını göstermektedir.
3. Müellif, genelde kullandığı kaynaklara atıfta bulunmak suretiyle işaret etmiştir. Bu, akademik bir yöntem olarak bilim çevrelerince arzulanan bir durumdur. Ne var ki kitapta bazı bölümlerde bulunan "*müfessirler dedi*" (es-Sâlih, 2000, s. 299, 301) kayıtlarından kastın kimler olduğunun belirtilmemesi bir eksikliktir. Ancak kitabın geneline bakıldığında bu tür bir anlatım şeklinin bir elin parmağını geçmeyecek sayıda olması esere bu yönden bir nakısa getirmemektedir.
4. Hadis ilimlerine (*Mebâhis fi 'ulûmi'l-hadis ve mustalahihî*) dair bir eseri de bulunan Subhî es-Sâlih, hadis ilmindeki yetkinliğini eserinde yer verdiği hadisleri kullanmada ve bunlara getirdiği yorumlarda göstermiştir (es-Sâlih, 2000, s. 165). Kırka yakın hadis kullandığı eserinde en çok hadis Buhârî'nin *Sahih* adlı eserinden alınmıştır (es-Sâlih, s. 75, 131, 178, ...). Bazen ikincil kaynaklardan hadis alıntı yapmakla birlikte eserle birlikte hadis kaynağına da işaret etmiştir.⁵

5 Örneğin, Müslim'in zikrettiği bir hadisi Menâhil' den alıntılanmıştır (es-Sâlih, 2000, s. 68-69).

5. Subhî es-Sâlih, bir kaynaktan bir görüşü aldıktan veya bir rivayeti aktardıktan sonra yorum ve görüşlerini vermeden onu öylece bırakmaz. İlmî olarak onu süzgeçten geçirir ve kendi sistematiğine uyan görüşü tercih eder. Özellikle müsteşriklerden yaptığı nakillerde, eleştirel bir yaklaşım ve ispat etme çabası bariz bir şekilde kendini göstermektedir. Buna rağmen gerek müsteşriklerden olsun gerek İslam ulemasından olsun aldığı rivayet ve görüşlerden olumlu görüp, faydalı bulduklarını takdir etmekten de geri kalmamıştır. Örneğin, Seyyid Kutub'un Kur'an'ın üslubuna dair verdiği görüşlerini takdirle karşılamış (es-Sâlih, 2000, s. 316, 320); müsteşriklerden ise Brockelmann'ın Mekki sûreleri Medenîlerden ayıran yaygın alametler hakkında İslam ansiklopedisindeki görüşlerinin yerinde olduğunu, üslup açısından da bu görüşlerin birçoğunun doğru olduğunu söylemiştir (es-Sâlih, s. 183. Ayrıca bkz. 202, 224, 235).

6. Aktardığı rivayetleri eleştiri süzgecinden geçirmeye ve akla olan uygunluğuna önem vermiştir. Klasik tefsirlerin bazen gereksiz şeylere daldığını, örneğin "مجمع البحرين" iki denizin birleşme yeri" ile ilgili Kur'an'ın bir şey zikretmediğini ve bu konuya dalınmasının gerekmediğini söylemiştir. Ancak tarihi bilgiler ışığında burasının Akabe ile Süveyş körfezinin birleştiği yer olduğunu belirtmiştir. O, bu gibi durumlarda tefsirlere müracaat etmeye gerek olmadığını, çünkü tefsirlerde bu konularda ileri sürülen görüşlerin çoğunun rastgele olduğunu, Tâberî'nin de tefsirinde aynı hataya düştüğünü vurgulamıştır (es-Sâlih, 2000, s. 221. Ayrıca bkz. 165, 225, 271).

7. Eleştiri dozajını oryantalistlere karşı iyice artırmıştır. Onları hakkı örtmekle, art niyetlilikle nitelmiştir. Blachere'in Hz. Osman'ın Kur'an'ı cem'inde görevlendirdiği üçlü komisyonu aristokratlıkla nitelmesini ağır bir dille eleştirmiştir. Blachere, Hz. Osman'la birlikte Kureyşli üç kişinin Kur'an'ı anlamada güçsüz olduklarını, Zeyd'in de Mekkelilere boyun eğip yağcılık ettiğini aktarır. Subhî es-Sâlih, Blachere'i eleştirerek; "dini tâlimatın henüz canlılığını büyük bir etkinlikle sürdürdüğü o dönemde hangi aristokrasiden söz edilebileceğini" sorgular ve onun görüşlerinin çelişkilerle örülü olduğunu vurgular (es-Sâlih, 2000, s. 79. Ayrıca bkz. 82, 175, 192).

8. Kullandığı kaynakların bazıları hakkında bilgiler verir (es-Sâlih, 2000, s. 176. Ayrıca bkz. 182, 296, 316), yazma eserlerin kütüphanelerine işaret eder (es-Sâlih, s. 122. bkz. 124, 311).

9. Konunun aydınlatılması ve konu içinde geçen kelimelerin zihne yakınlaştırılması için yeri geldiğinde şiirle istihsad etmiştir. (Örnekler için bkz: es-Sâlih, 2000, s. 19, 24, 182, 213).

10. Filolojiye dair *Dirâsâtun fî fikhî'l-luğâ* adlı eseri bulunan Subhî es-Sâlih'in, Arap diline olan vukufiyetini *Mebâhis*'te görmek mümkündür. O, metin içinde geçen, okuyucu nezdinde kapalı kalan, müşkil ve garip kelimeleri izah eder. Osman mushaflarının tezyin ve harekelenmesi döneminin anlatıldığı ilgili yerde Subhî es-Sâlih "تعشير" kelimesini kullanır ve bunu dipnotta "هو وضع علامة بعد كل عشر آيات" olarak açıklar (es-Sâlih, 2000, s. 95. Ayrıca bkz. 27, 32, 175). Hadislerde geçen garip kelimelerin izahı da yapılır. Müslim'den aktardığı bir hadisteki "ثلغ" kelimesini "başını yardı" anlamında açıklamıştır (es-Sâlih, s. 69).

11. *Mebâhis*'te zikri geçen şahısların terceme-i hallerini ilk geçtiği yerde tabakât eserlerinden naklen aktarır. Altmışa yakın yerde bu tür bilgilendirmeler mevcuttur (es-Sâlih, 2000, s. 18, 88, 257..). Bazen de şahıslar hakkında bakılması için tabakat kitaplarına atıfta bulunmakla yetinir (es-Sâlih, s. 120. bkz. s. 248, 250). Eserde, hiçbir müsteşrik hakkında terceme-i hal verilmemiş olması geçmiş ulemaya olan saygısı veya oryantalistlerin üniversite çevrelerince tanınıyor olması ile açıklamak mümkündür.

12. Subhî es-Sâlih, ele aldığı Kur'an ilimleri ile ilgili meseleleri işlerken kendi görüşüne uymasa bile farklı görüşleri vermekten çekinmemiştir. Geçmiş ulemaya saygı beslemesine rağmen yer yer onlara eleştiride bulunmuştur. Örneğin, görüşlerinden en çok istifade ettiği Suyûtî'yi, sebep-i nüzul konusunda eserini övmesinden (es-Sâlih, 2000, s. 136-137) dolayı eleştirmiştir. Bazı âlimleri de her ayetin bir sebep-i nüzulü olduğunu sanmalarından ve selefî yüceltme duygusuyla hareket etmelerinden (es-Sâlih, s. 138-139) dolayı eleştirmiştir. Bazen cumhurun kabul ettiği bir görüşü bile tenkit etmiş, onlara katılmama nedenini gerekçesiyle birlikte ifade etmiştir. Örneğin sûrelerin tertibi konusunda cumhur içtihadılığı benimserken onun görüşü surelerin tertibinin tevkihi (es-Sâlih, s. 71) olduğu yönündedir.

13. Dört ana bölümden oluşan *Mebâhis*'in konu dağılımında bir dengesizlik göze çarpmaktadır. Üslubunun veciz olması, yazarın da konuları uzatmamaya özen göstermesine rağmen, giriş ve kaynakça bölümü istisna edildiğinde, eser 328 sayfadır ve bunun üçte birini sadece iki konu oluşturmaktadır: Sebeb-i nüzûl ve Mekkî-Medenî bölümü (127-233). Özellikle Mekkî-Medenî konusu çok detaylandırılmış (164-233) Mekkî âyetlerdeki üçlü merhale (başlangıç, ara ve sonuç merhaleleri) adım adım işlenmiştir. Bunun sebebi, bazı müsteşriklerin ve onların etkisinde kalan bazı kimselerin ettikleri şüphe tohumlarının temelini Mekkî-Medenî konusunda olduğu şeklinde açıklanmıştır (es-Sâlih, 2000, s. 344).

Mebâhis' in Bazı Ulûmu'l-Kur'ân Eserleriyle Mukayesesi

Kur'ân ilimlerinde yazılan eserlerin olgunluk dönemi kabul edilen hicri 8. ve 10. asra (Zerkeşî ö. 794/1392 ve Suyûtî'ye ö. 911/1505) kadar Kur'ân ilimlerinin tamamını kuşatan kitaplar yazılmamıştır. Kur'ân ilimleri noktasında oluşum sürecinin bitip olgunluk döneminin başlamasındaki kırılma noktaları bu eserlerle olmuştur (İmamoğlu, 2011, s. 113-114). *Mebâhis*' in içerik ve metodunun daha sağlıklı değerlendirilebilmesi için gerek kendinden önceki eserlerle gerekse modern dönemdeki kaynaklarla karşılaştırılması gerekmektedir. Kur'ân ilimlerinde yazılan eserler on beş asırlık İslam tarihinde büyük bir yekûn tuttuğundan, bu ilimde ilk ansiklopedik eserlerden olan ve *Mebâhis*' in de en sık kullandığı kaynağı *el-İtkân* ile modern dönem çalışmalarından Zürkânî'nin (ö. 1948) *Menâhilu'l-İrfân*'i ile karşılaştırılmasıyla yetinilecektir. *el-İtkân*'ın seçilmesinde, onun *el-Burhân*'a kıyasla daha sistematik ve Kur'ân ilimleri konularını daha fazla kapsamı etkili olmuştur. Bu meyanda etkileşim seyri- ni takip edebilmek için *Mebâhis* içerik ve metot bakımından bu iki eserle karşılaştırılacaktır.

el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân İle Mukayesesi

Suyûtî'nin *el-İtkân* adlı eseri asırlardır ilim ehlinin en çok rağbet ettiği temel kaynaklar arasındadır. Daha önce kaleme aldığı *et-Tahbîr fî İlmî't-tefsîr* adlı eserini yeniden düzenleyerek oluşturduğu *el-İtkân*'da, kendisine ait 12 eserden yararlanmıştır. Kur'ân ilimlerinin neredeyse tamamını iki kapak arasına alması eseri vazgeçilmezler arasına sokmuştur (İmamoğlu, 2011, s. 4).

Mebâhis'in ana kaynakları arasında yer alan *el-İtkân* ile mukayesesi şöyle sıralanabilir:

a. *el-İtkân*'da konular fâide, tenbih, fer', fasıl şeklinde alt başlıklara ayrılmıştır. Subhî es-Sâlih ise yer yer akademik bir üslup ile fasıl ve bölümlere ayırmadan, geniş başlıklar altında, ancak iç tutarlılığı sağlayarak eserini oluşturmuştur. Onun, *Mebâhis*' i bu şekilde tasnif etmesi okuyucuyu bir zaman sonra yormaktadır.

b. *el-İtkân* muhteva itibariyle *Mebâhis*'ten zengin bir yapıdadır. *el-İtkân*, seksen konuyu barındırırken; *Mebâhis*'in başlıklarına bakılırsa bu sayı yirmi üçü geçmez. *Mebâhis*'te sebep-i nüzul ve Mekki-Medenî altındaki bilgilerin muhtevası *el-İtkân*'da on altı başlıkta verilmesi bu tespiti daha somutlaştıracaktır. Suyûtî eserini daha fazla kategorize ederken, *Mebâhis*'te bu yoktur.

c. Takip ettikleri yöntem bakıldığında *el-İtkân*'da konular daha derli topludur. Suyûtî eserini yazarken ulûmu'l-Kur'ân'a dair dönemine kadar gelen malzemeyi ansiklopedik bir anlayışla toplamış ve telifini Zerkeşî'nin eseri üzerine inşa etmiştir. Suyûtî, ele aldığı konularla ilgili daha önce zikredilen bilgileri sistemli şekilde aktarmaya çalışmış, mevcut kaynakları topladıktan sonra meseleleri bir bütünlük içerisinde sunmuştur. Çok konu başlığı bulunmasa da *Mebâhis*'te de bir bütünlük söz konusudur.

d. Suyûtî'nin elindeki malzemeyi güzel bir şekilde kompoze edebilme yeteneği *el-İtkân*'a ansiklopedik bir hava vermiştir. Subhî es-Sâlih ise eserin mukaddimesinde belirttiği gibi üniversitedeki öğrencilere yardımcı olması için eserini yazmış, ikinci baskısında ise *nesh* konusu başta olmak üzere çeşitli ilavelerde bulunmuştur. Her iki eserde de konular önemine göre muhtasar veya mufassal bir şekilde dağılmıştır.

e. Subhî es-Sâlih, ulûmu'l-Kur'ân konularının hepsini değil kendince önemli gördüklerini eserine almıştır. el-Vücuḥ ve'n-nezâir, i'rabu'l-Kur'ân, müşkilu'l-Kur'ân, emsâlu'l-Kur'ân, aksâmu'l-Kur'ân, mubhemâtu'l-Kur'ân, müfessirlerin bilmesi gereken kaideler ve garibu'l-Kur'ân *el-İtkân*'da bulunup *Mebâhis*'te bulunmayan belli başlı konulardır.

f. Suyûtî, konu başlıklarında literatür bilgisi sunmuş ve kendi telif ettiği eserlerden de istifade etmiştir (Sevinç, 2012, s. 121). Subhî es-Sâlih ise *Kur'ân İlimlerine Tarihi Bir Bakış* ile *Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi* bölümünde verdiği bilgiler dışında konular hakkında kaynak olabilecek eser isimlerini vermemiştir. Bunda, iki eserin yazılma amacının farklı olmasının etkisi düşünülebilir. Suyûtî'nin amacı, alanda hadis ilimlerinde olduğu gibi ansiklopedik bir eser oluşturma gayretidir. Bunun için de daha kapsamlı ve sistematik olmalıdır. *Mebâhis*'te böyle bir amaç yoktur.

g. Subhî es-Sâlih, Suyûtî'nin değinmediği bazı bilgilere de yer vermiştir. Mekkî-Medenî konusunda ele aldığı üçlü ayırım buna en güzel örnektir. Ayrıca müsteşriklerin görüşlerine yer verip onları ilmi bir metotla değerlendirmesi *Mebâhis*'in artı bir yönüdür. Ancak her eseri kendi dönemi şartlarında özel olarak değerlendirmek, eserlerin kıymetinin anlaşılmasında daha etkili olacağı göz ardı edilmemelidir.

Özetle, iki eser arasında farklı dönemlerin mahsulleri olmasından ve yazılış amacından kaynaklanan muhteva ve yöntem farklılıkları mevcuttur. Yazılış amacından dolayı *Mebâhis*'in kapsamı biraz daha dardır, ancak muhteva açısından amacına ulaştığı söylenilebilir. Yöntem açısından Subhî es-Sâlih, modern dönem eserlerinde görülen yer yer tartışmacı ve savunmacı bir dil kullanmış, edebî bir üslupla eserini oluşturmuştur. *el-İtkân* ise klasik eserlere hâkim olan didaktik bir üslupla, rivayet ağırlıklı yazılmıştır.

Menâhilü'l-İrfân Fî 'Ulûmi'l-Kur'an İle Mukayesesi

Eserin yazarı, 1880'li yıllarda Mısır'da doğan, Ezher'de ulûmu'l-Kur'an ve hadis hocalığı yapan Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî'dir (ö. 1948). Zürkânî, Kur'an ilimlerini çağdaş bir üslupla ifade etmeye ve Kur'an'la ilgili bazı güncel şüphe ve tereddütleri gidermeye çalışmasıyla dikkat çeker. Eserlerinde edebî bir üslup kullanmış, bu arada şiirle de uğraşmıştır (Mertoğlu, 2013, s. 579). Tüm konuları içermemekle birlikte, son asrın Kur'an ilimleri sahasında yazılan en geniş eseri olan (Çiçek, 1996, s. 31) *Menâhil*, Zürkânî'den sonra Kur'an ilimlerinde eser yazarların başvuru kaynağı olmuştur. *el-Burhân* ve *el-İtkân*'dan sonra Subhî es-Sâlih'in en çok kullandığı kaynak *Menâhil* olmuş ve ondan pek çok alıntı yapmıştır (es-Sâlih, 2000, s. 124, 277, 286).

a. *Menâhil*'de *el-İtkân* başta olmak üzere 100'den fazla kaynağa atıf yapılmakla birlikte müellifin kaynak kullanımında her zaman titiz davranmadığı (Çiçek, 1996, s. 34), bazı konularda ikincil kaynaklardan faydalandığı halde asıl kaynağa atıf yaptığı görülmektedir (Mertoğlu, 2013, s. 579). Subhî es-Sâlih ise bilginin referansını dikkatli şekilde her defasında göstermekten geri durmamıştır (es-Sâlih, 2000, s.128, 276 vb.). *Mebâhis*'te kaynak kullanımı daha hassastır.

b. Zürkânî, Kur'an ilimlerini on yedi ana başlıkta inceler. Ele aldıkları konular bakımından *Menâhil*, *Mebâhis*'ten daha kapsamlı olmakla birlikte Subhî es-Sâlih, "*Kur'an'ın tercümesi*" dışında *Menâhil*'deki konuların hepsine temasta bulunmuştur. Zürkânî, ulûmu'l-Kur'an sahasında Zerkeşi ve Suyûtî'den daha az sayıda konuyu aktarmakla birlikte, çalışmasında önceki eserlerde incelenmeyen "*ulûmü'l-Kur'an'ın anlamı ve tarihi*" ve "*Kur'an'ın tercümesi*" gibi farklı başlıkları da işlemiştir.

c. *Menâhil*'i, önceki eserlerden ayıran en bariz özellik müsteşriklerin Kur'an hakkındaki birçok iddiasına cevap vermesidir. Zürkânî, her konunun sonunu Kur'an'a yönelik ithamlara ayırıp onları sistemli bir şekilde cevaplandırmaya çalışır. O, eserinde elli üç şüpheyi tespit

edip, bunlara cevaplar vermiştir (Sağdıç, 2011, s. 69). Subhî es-Sâlih de müsteşriklerin bazı iddialarını zikredip, cevaplar vermeye çalışır. Ancak o, *Menâhil*'deki gibi neredeyse her konu içerisinde değil önemli görülen yerlerde müsteşriklere cevaplar vermekle yetinmiştir. Oryantalistlere verdiği cevaplar incelendiğinde ise Zürkânî'yle paralellik gösterdiği görülür.

d. *Menâhil* ve *Mebâhis*'in ortak yönlerinden biri, üniversite öğrencileri için ders kitabı olması maksadıyla hazırlanmalarıdır. *Menâhil*, Mısır Üniversitesi Usûlü'd-Dîn Fakültesi öğrencileri için kaleme alınmıştır. Ulumü'l-Kur'ân derslerinde okutulmak üzere XX. asırda artan oryantalist düşünce akımlarından doğan sorulara cevaplar verebilecek bir eserin olmayışı eserin telifindeki en önemli ilmi amaçtır (Eser, 2011, s. 12). *Mebâhis* de aynı gerekçelerle yazılmış *Menâhil*'de olduğu gibi sonraki baskısında genişletilmiştir.

e. Zürkânî, konuları geniş yelpazede, detaylı şekilde inceleyerek konuyla ilgili leh ve aleyh-teki bilgileri ele alır. Nüzul konusunu incelerken ilk ve son nazil olanla ilgili görüşleri, bunu bilmenin faydaları, bu konudaki bazı şüpheleri ve cevapları fevâid, vech, şüphe, cevap, kavil vb. notlarla konuyu anlaşılır hale getirir ve bu şekilde konunun akılda kalmasını sağlar (ez-Zürkânî, 2004, s. 56-64). *Mebâhis*'te ise leh ve aleyhteki görüşler verilmekle beraber Zürkânî'deki gibi sistematik bir tasnif sistemiyle anlatım yoktur. Subhî es-Sâlih bir başlık altında konuları anlatma eğilimindedir. Bu metot okuyucuyu bir zaman sonra yormaktadır.⁶

f. Zürkânî'nin diğer bir özelliği tartışmacı bir ruh taşımasıdır. Yazar, aldığı herhangi bir konu hakkındaki birçok şüphe ve eleştiriye cevaplarıyla birlikte sıralamaktadır. Kitap baştan sona bu tür eleştiri ve cevaplarla doludur. Keza başkasından aktardığı bilgileri de çoğu zaman irdeleyip münakaşasını yaparak kaydeder. Yani bilgileri ön teslimiyetle, değerlendirmeden aktarmaz (Çiçek, 1996, s. 34). *Mebâhis*'te ise müellif özellikle de oryantalist görüşleri çürütme için büyük çaba içerisine girmektedir (es-Sâlih, 2000, s. 181, 188, 240, 241...).

g. İki âlimin de Arap dili ile ilgili telifleri bulunmasından ötürü eserleri dil ve üslûp bakımından edebidir. *Menâhil*, akıcı ve güzel bir üslûba sahiptir. Bu sayede Arap âleminde büyük rağbet görmektedir. *Mebâhis* de belîğ ve fasih bir dille yazılmıştır. Eserde yer yer şiirin nesre dönüşmüş şeklini andıran paragraflar görmek mümkündür (es-Sâlih, 2000, s. 162, 217, 340).

Mebâhis'te Kur'an ve Kur'an Tarihi Hakkındaki Bazı Görüşler

Mebâhis dört ana bölümde ele alınmıştır. Sistematik ve kapsayıcı olması için bunlar iki ana başlık altında değerlendirilmeye alınacaktır. Bölümlerin altına giren konularda Subhî es-Sâlih'in öne çıkan görüşleri ona bağlı kalınarak dile getirilmeye çalışılacak ve bu şekilde yazarın görüşlerinin daha belirgin olması sağlanacaktır.

Kur'ân Kavramı: Subhî es-Sâlih, "قرآن" lafzının "تلا" anlamında olduğunu, Arapların bu kelimeyi Ârâmîlerden aldıklarını, İslam'dan önce Araplar arasında bu anlamda kullanılıp sonrada

6 Daha iyi görmek için *Mebâhis*'in esbâb-ı nüzul (127-163) ve Mekki-Medenî (164-233) bölümlerine bakılabilir.

Arapçalaştığını, İslam geldiğinde ise Kitabı "Kur'an" olarak isimlendirdiğini ve "القرآن" kelimesiyle birlikte "كتاب" kelimesinin de aslının Ârâmîce olduğunu söylemektedir. Kur'ân'da Arapça dışında kelimelerin bulunup bulunmadığı konusunda ise Subhî es-Sâlih, Arapça dışında kelimelerin varlığını kabul etmekle birlikte bunların Arapçalaşmış olduğunu vurgulamaktadır (es-Sâlih, 2000, s. 19-20).⁷

Vahiy: Subhî es-Sâlih, vahiy vakiasının, peygamberin zatından tamamen ayrı olduğunu ispatlamaya çalışır. Ona göre Kur'ân'ı ezberlemek için peygamberin hafızasını kullanma hakkının bile olmaması buna argümandır (es-Sâlih, 2000, s. 33). O, vahyin oluşumunun iki varlık arasında geçen ulvî muhavere düşüncesine tabi olduğunu; bunların, vahyde konuşan, emreden ve veren zat (Allah) ile vahye muhatap olan, emirleri yerine getiren ve alan zat (Hz. Muhammed) olduğunu söyleyerek vahiy konusunda memur ile amir arasındaki farka vurgu yapar (es-Sâlih, s. 27). Vahiy, Hz Muhammed'in dışında bir olgudur, onun vahye herhangi bir dahli veya tesiri yoktur. Vahiy, onun zatından tamamen ayrıdır, şuurun veya şuur altının onda müdahalesi bulunmamaktadır. Konuşan ve vahyi indiren Allah'ın sıfatı ile muhatap durumda olan ve vahiy alan peygamberinin sıfatı arasındaki fark, Allah'ın elçisini hafif veya şiddetli bir şekilde kınadığı, daha önce işlediği veya daha sonra işleyeceği günahları affettiğini bildiren ayetlerde daha da açıktır (es-Sâlih, s. 27-28. Bkz. Tevbe 9/43, Fetih 48/1-2, İsrâ 17/74-75). Kur'ân'da, Hz. Muhammed'in anlatılan tavrı; Rabb'inin emirlerine muhalefet söz konusu olduğunda O'nun azabından korkan ve bunun için de emirlerine bağlanan, rahmetini dileyen ve Kur'ân'dan tek bir harfi bile değiştirmekten âciz olduğunu itiraf eden son derece itaatkâr bir kulun tavrıdır (es-Sâlih, s. 29).

Subhî es-Sâlih, Allah Rasûlü'nün beşer yönü ile vahye bakan yönünü ayırt eder ve *Mebâhis*'te örneklerle bunu temellendirmeye çalışır. Medine'de hurma ağaçlarının aşılınması onun verdiği örneklerden biridir. Ona göre Hz. Muhammed, zanna dayalı dünyevî tecrübeleriyle, kesin olan nebevî-dinî tecrübesinin arasını kesin olarak ayırmıştır. Hz. Muhammed sahabe'nin, dünyevî tecrübelerinden dolayı kendisini muaheze etmemelerini dilerken, dinî tecrübelerini ise almalarını ve Allah namına her ne söylerse onu yerine getirmelerini emretmiştir (es-Sâlih, 2000, s. 35). Hz. Muhammed, vahiy karşısında şahsî iradesinin yok mesabesinde olduğunu kabul ediyor ve vahyin gelmesi yahut kesilip gelmemesinin isteğine bağlı olan bir şey olmadığını biliyordu. Bazen vahiy ard arda gelir ona tahammül güçleşirdi; bazen de en çok muhtaç olduğu zamanda gelmeyebiliyordu (es-Sâlih, s. 35). Nitekim vahyin geliş şekillerini anlatan portrelere bakıldığında vahyin tasarrufunun peygamberin kendisine ait olmadığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Vahye en muhtaç olduğu anlarda vahiy bir anda kesiliverir. Örneğin, İfk hadisesinde vahyin 1 ay sonra gelmesi, Kiblenin değiştirilmesi konusundaki isteğine rağmen dileğin hemen cevap görmemesi, Alak sûresinden sonra üç

7 Cerrahoğlu, bu konuda doğru hareketin "قرأ" fiili ve türevlerinin 75 defa Kur'ân'da kendi dilinde kullanıldığını göze alarak, anlamını da burada aramaktır. Zira Arap dili Sâmi dillerinden biridir (Cerrahoğlu, 2007, s. 33).

yıl vahyin kesilmesi ve o dönemde Hz. Peygamber'in vahyi şiddetli arzulasına bakıldığında vahyin Onnun dışında bir olgu olduğu netleşecektir (es-Sâlih, s. 36-38). Kısacası, Allah dilediği zaman Hz. Muhammed'e vahiy geliyor, O, dilemediği zaman ise vahiy bir anda kesilivermektedir (es-Sâlih, s. 38).

Tencîmu'l-Kur'ân: Subhî es-Sâlih, Kur'an'ın üç ayrı inişinin olduğu (ilkinin Levh-i Mahfuz'a, ikincisinin dünya semasında Beytu'l-'İzze'ye ve sonuncusunun da olaylara uygun olarak parça parça indirilmesi) görüşünde, her ne kadar ilgili rivayetlerin senetlerinin sahih olduğu belirtilse de kendisinin bu görüşe meyletmediğini söylemiştir. O, bu görüşün gayb sahasına girdiğini ve bu alanda ancak yakîn ifade eden mütevâtir Kur'an ve sünnetin hüccet olabileceğini vurgulamıştır. Ayrıca bu görüş Kur'an'ın açık nassına da muhaliftir. Kur'an, Kadir Gecesi'nde nüzule başlamış, sonra çeşitli zamanlarda inmeye devam etmiştir. Bu durum Kadir süresinin ilk âyeti ile Duhân süresinin 3. âyetiyle delillendirilmektedir. Allah, Kur'an'ın indirilişini mübarek bir gecede başlatmış ve bu geceyi de Kadir gecesi ile açıklamıştır ki bu gece Ramazan ayındadır (es-Sâlih, 2000, s. 50-51.)

Hangi tür âyetlerin tedriciliğe konu edilip edilemeyeceği, *Mebâhis*'te üzerinde durulan konular arasındadır. İslâm, fert ve toplumların ruhlarına işlemiş köklü şeylerle, sathî olan şeyleri birbirinden farklı değerlendirmiş, ruhlarda kök salmış bulunan her meselenin şuurlu yapılan bir gelenek haline dönüştüğünü vurgulamıştır. İslâm, bu gibi hususlarda ihtiyatlı davranır ve burada planlı olarak ağır davranmanın, plansız şekilde acele etmekten daha yararlı olduğuna inanır. Fert ve toplumun ruhuna kök salmış meselelerle sathî meseleler arasındaki bu ayırımın ışığında İslâm, cana kıyım, hırsızlık, yol kesme ve zina gibi fiilleri bir defada kesin olarak yasaklamıştır (es-Sâlih, 2000, s. 58-59).⁸ Subhî es-Sâlih, tedriciliğin ancak içki ve kumar gibi geleneklerle, ruhî hastalıklar, esirleri köle edinme gibi içtimaî ve devletler hukukunu ilgilendiren meselelerde söz konusu olduğunu söylemiştir (es-Sâlih, s. 59-60). O, yasaklanan ve emredilen her hükmün tedriciliğe konu edilmediğini vurgulamakla birlikte vahyin işleyişinde ve insanları eğitimde tedriciliğin olduğunu da ayrıca vurgulamıştır. Özetle ona göre vahiy, peygambere tedricî geldi, onu eğitip yetiştirdi ve yol gösterdi. Ona inanan Müminleri de aşamalı olarak eğitmiş ve zorluklara karşı iradelerini güçlendirmiştir (es-Sâlih, 2000, s. 60). Böylece, Kur'an vahyinin tedricilik faktörü Subhî es-Sâlih göre eğitim ve irşadın mihenk taşıını oluşturmaktadır.

Kur'an'ın Cem'i: Süre tertipleri, âyet tertibi gibi tevkifidir ancak süre isimlerinin tevkifi olduğuna dair kuvvetli delillere sahip değiliz. Ayrıca bazı sürelerin Mekki veya Medeni olduğu konusunda da icma bulunmamaktadır (es-Sâlih, 2000, s. 97). Subhî es-Sâlih, sürelerin tertibinin sahabe içtihadına dayandığını savunan veya bir kısmının içtihadî ve bir kısmının da tevkifi olduğuna dair görüşlerin kabul edilmesinin mümkün olmadığı ayrıca vurgular

8 Tek defada yasaklanan durumlar için bkz. İsrâ 17/32, Nisa 4/92, Maide 5/38, Bakara 2/188.

(es-Sâlih, s. 71).⁹ Süre ve ayetlerin bu tevkifiliğine rağmen Allah Rasûlü, Kur'ân'ı iki kapak arasında toplama ihtiyacı duymamıştır. Subhî es-Sâlih, buna sebep olarak Kur'ân'ı okuyan ve ezberleyenlerin çokluğuna, vahyin devam edişine ve Kur'ân'ın bazı hükümlerinin nesnedilme imkânına bağlar. Ancak Hz. Peygamber döneminde bir mushafta toplanmaksızın Kur'ân'ın tamamı çeşitli araç ve gereçlere yazılmıştır. Ayrıca o dönemde Kur'ân'ın tespit ve yazılışı âlimlerin çoğuna göre yedi harfi de ihtiva etmektedir (es-Sâlih, s. 73).

Subhî es-Sâlih, Hz. Ebubekir döneminde Tevbe sûresinin son âyetinin sadece Ebu Huzeyme'nin yanında bulunması konusunda; ayetin birçok sahabe tarafından ezberlenerek tevatür seviyesine ulaşmış olmasının gözetilmiş olması, tevatür seviyesine ulaşılan bu ezberin sûrenin son kısmının Allah Rasûlü'nün yanında yazılmış ve iki şahitle desteklenmiş makamına geçtiğini söylemiştir. Zeyd'in âyeti sadece tek kişide bulmasının Kur'ân'ın âhâd haberle ispatı olamayacağını zira bizzat Zeyd'in âyeti önceden duymuş, ezberlemiş ve yerini biliyor olduğunu da ayrıca vurgulamıştır (es-Sâlih, 2000, s. 77).

Hz. Osman zamanında çoğaltılan mushaflar; noktalama, hareke ve sahabenin tefsir notlarını barındırmazlar. Âhâd rivayetlerinin hepsi atılmıştır. Noktalama ve harekenin olmamasından dolayı bazı Kur'ân lafızları bir vecihten fazla okunabilmektedir (es-Sâlih, 2000, s. 85). Subhî es-Sâlih, çoğaltılan mushafların yedi harfi barındırıp barındırmadığı hususunda bir beyanda bulunmamıştır. Ancak bazı lafızların bir vecihten fazla okunabileceğini söylemesi, farklı iki tür okuyuşun ancak peygamber huzurunda gerçekleşebileceğini kabul etmesi, buna dair kıraatlerin sahih olduğunu vurgulaması, Hz. Osman Dönemi'ndeki Mushafların Hz. Ebubekir Dönemi'nde cem edilen Kur'ân gibi yedi harfi ihtiva ettiğini (es-Sâlih, s. 78) düşündüğünü göstermektedir.

Kur'ân'ın Noktalanması: Kur'ân yazısının düzeltilmesinin/güzelleştirilmesinin bir defada tamamlanmadığını, tedrici olarak düzeltilerek h. 3. asırda bunun zirveye ulaştığını vurgulayan Subhî es-Sâlih, Kur'ân'ın noktalanması işinin sadece Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tarafından yapıldığını söylemenin makul olmadığını inanır. Böyle bir faaliyet bir veya birkaç kişi değil de nesillerin altından kalkabileceği bir iş ve süreçtir. Ancak Ebu'l-Esved'in bu faaliyet halkasının ilkinin oluşturduğu da göz ardı edilmemelidir (es-Sâlih, 2000, s. 93). Subhî es-Sâlih'e göre ikinci halkayı onun talebesi olan Yahya b. Ya'mer (ö. 129/747) oluşturur. Nasr b. Asım el-Leys'in (ö. 89/708 [?]) bu işteki payı, hocaları olan Ebu'l-Esved ve İbn Ya'mer'in çalışmalarının devamı olmaktan öteye geçmez. Kur'ân yazısının güzelleştirilmesinde ve okunuşun kolaylaştırılmasında bu üç âlimin payı yadsınamaz (es-Sâlih, s. 94). Noktaları ilk tasnif edip hemze, şedde, revm ve işmami ilk koyan ise Halil b. Ahmed'dir (ö. 175/791). Subhî es-Sâlih'e göre üçüncü asrın sonlarına doğru Kur'ân'ın yazımı güzellik olarak zirvesine ulaşmıştır (es-Sâlih, s. 94).

9 Subhî es-Sâlih'in Paris'te eğitim gördüğü dönem arkadaşlık ettiği M. Hamidullah'ta, sûrelerin bugünkü sıralanışının bizzat Hz. Peygamber tarafından düzenlendiğini ve O'nun her yıl Cebrail ile birlikte Kur'ân metnini gözden geçirdiğini, bunun son sene iki kere yapıldığını belirtmiştir (Hamidullah, 2010, s. 52).

Yedi Harf: Hadiste geçen “yedi” sayısının hasr mı yoksa kesretten kinaye mi olduğu konusunda Subhî es-Sâlih, hasr olduğu görüşündedir. Çünkü naslarda yedi sayısının çokça zikredilmesi, yedi sayısının kastedilmediğini akıl dışı bırakmaktadır.¹⁰ Ayrıca ona göre yedi harften maksat ümmet için kolaylık gösterilen yedi vecihtir. Okuyucu bu yedi vecihten hangisiyle okursa isabet etmiş olur. Kur’ân lafzı ne kadar farklı edâ edilirse edilsin, değişik şekiller yedi şeklin dışına çıkmaz (es-Sâlih, 2000, bkz. s. 108-112).

Subhî es-Sâlih, Allah Rasûlü’nün başlangıçta Müminler için meydanı geniş tutarak yaşlılara kolaylık gösterdiğini, lehçeleri dışında Kur’ân okumalarının onlara ağır geleceğinden kendi lehçeleriyle Kur’ân okumalarına izin verdiğini, ancak bunun Kur’ân’ın yerel lehçelerle yazılmasına izin verdiği anlamına gelmediğini vurgulamaktadır. Allah Rasûlü’nün bu şekilde okuyuşlarda çerçeveyi genişletmesi, onun bazı özel durumlarda bazı fertler için kolaylık göstermekten başka bir şey değildir. Nitekim vahiy kâtiplerinin tespiti ile bu gibi durumlarda izin verilen hususlar sayılı kelimelerdedir ve bunlar tevatür yoluyla bize gelmiştir (es-Sâlih, 2000, s. 108).

Kıraat: Subhî es-Sâlih, âlimlerin makbul kıraatleri şazlardan ayırmak için öne sürdükleri ‘*isnadın sıhhati*’ şartının ‘*tevatür*’ ifadesiyle değiştirilmesi gerektiği görüşündedir. Kur’ân bize tevâtüren ulaşmıştır, kıraatler de ancak mütevâtir bir isnatla sabit olabilirler. On kıraata ilave edilen dört kıraat ise senet bakımından sahih olmakla birlikte âhâd haberlere dayandığından bunlarla ibadet edilmez ve namazda okunmazlar, zira bu dört kıraat mütevâtir seviyesine ulaşmamışlardır (es-Sâlih, 2000, s. 256).

Subhî es-Sâlih, İslam âlimlerinin müdrec kıraatlerin ahkâm ayetlerin tefsirinde olumlu yönlerini belirtmekle birlikte bazı âlimlerin bu konuda aşırıya gittiklerini, garip teviller çıkarmak için şâz kıraatleri yorumlamakla uğraştıklarını zikretmekte ve bunu ilmi bir israf olarak nitelemektedir. Benzer bir eleştiriyi, Kur’ân âyetlerinin sayısı, en uzun/en kısa kelimeyi tespit, harekeli harflerden Kur’ân’da en çok hangilerinin bulunduğu (Havassu’l-Kur’ân) gibi öğrenildiğinde kişiye çok az fayda sağlayan konulara meyledilmesine de yöneltmektedir (es-Sâlih, s. 254).

Mebâhis’te Kur’ân İlimleri Hakkındaki Bazı Görüşler

Eserde, Kur’ân ilimleri hakkında ön plana çıkan bazı görüşler şunlardır:

Ulûmu’l-Kur’ân Kavramı: Subhî es-Sâlih, ulûmu’l-Kur’ân ıstılahını geniş manasıyla ilk kullanan kişinin Zürcânî’nin iddia ettiği gibi el-Hüfî (ö. 430/1038) olmadığını, bu anlamda ilk kul-

10 Çetin, yediyi çokluk manasında anlayanlar için, “hadisleri umursamayıp naslardan kaçınıyorlar” denilemeyeceğini, sadece yorumlarının farklı olduğunu, hadislerde yedinin çokça zikredilmesinin yedinin hasr ifade ettiğini gösteremeyeceğini, söylemiştir. Zira rivâyetlerde üç, dört, beş ve on sayıları da geçmektedir. Ona göre yedi harf, yediyle sınırlı olmayıp, Kur’ân’ın bir an önce benimsenip yayılabilmesi için herkesin kolayına geldiği bir tarz ile okuyabilmesini amaçlayan bir “kolaylık” ve “çokluk” tur (Çetin, Ocak 1987, s. 82).

lananın *el-Hâvî fi Ulûmi'l-Kur'an* adlı eserin yazarı İbnu'l-Merzûbân (ö. 309/922) olduğunu söylemiştir (es-Sâlih, 2000, s. 124).

Sebebî Nüzul: Subhî es-Sâlih'e göre Kur'an'da bulunan kıssa ve çeşitli tasvirler, canlı olaylarla sıkı sıkıya bağlı olgulardır. Bu olayların kahramanları hayat sahnesindeki rollerini üstlenmiş gibidirler. Bir ayetin nüzul sebebi, gerçek hayattan vuku bulmuş bir hikâye olarak, olayın geçtiği yeri, zamanı, çıkmazları ve çözümleriyle, şahısları ve olaylarıyla gerçek bir kıssadır. Sebebi nüzul ayetin kıssasıdır (es-Sâlih, 2000, s. 129-130). Kur'an ayetleri, ayetin kıssası ko- numunda ki sebebi nüzul rivayetleriyle anlaşılmaya çalışıldığında, bağlamına uygun anlamı vermeye daha elverişli olmaktadır.

Subhî es-Sâlih, sebebi nüzule, gerek ferdi gerekse içtimai konularla ilgili hukuki meseleleri ihtiva eden âyetlerde, diğer âyetlere nazaran, daha çok ihtiyaç duyulduğunu inanır ve bu konuda bize bir metot gösterir. Örneğin; ibadet ahkâmı, muamelat, helâl-haram, cihat, şahsi haller, medenî hukuk ya da devletler arası antlaşmalarla ilgili bir âyetle karşılaşıldığında bir kişi hemen onun sebebi nüzulünü düşünme ihtiyacı duyar. Bu tür konularda nüzul sebebi bulunduğu zaman ancak bu tür âyetlere tam bir mana verilebilir ve pasajlar bunlarla daha anlaşılır ve açık olur (es-Sâlih, 2000, s. 141).

Subhî es-Sâlih, sebebi nüzulün gerekliliğini vurgulamakla birlikte bu ilmi ihtiva eden eser- lerde mantığa aykırı rivayetleri de kıyasıya eleştirir. Özellikle eserlerde bulunan tarihî, man- tikî hatalara ve aşırı mübalağalara işaret etmektedir. Ona göre nüzul sebepleri arasına so- kulmaya çalışılan ve Kur'an'ın söylemediğini ona söyleten (es-Sâlih, 2000, s. 137-139) bu hataların ardında, çoğu âlimin her ayetin sebebi nüzulünün bulunduğunu sanmalarındır (es-Sâlih, s. 138). Subhî es-Sâlih ayrıca mantığın, her âyetin bir sebebinin bulunmasını ge- rekli göstermediğini de vurgular. Buna rağmen bir sebebe binaen inmeyen ayet için de genel bir sebep olabilmektedir. Kur'an'ın muhtelif yerlerinde çeşitli yönleriyle aktarılan Hz. Musa kıssası genel sebebe örnektir. Bu kıssa başlangıçta bir sebebe dayalı olarak inmemiş- tir. Şayet kıssa için bir sebep bulmak gerekiyorsa, farklı yerlerde söz konusu edilen kıssanın tamamının sebebi, genel bir sebebe dayanmaktadır. O da, Hz. Peygamber'in teselli edilmesi ve kavminden gördüğü sıkıntılar için kalbinin güçlendirilmesidir (es-Sâlih, s. 140). Böylece Subhî es-Sâlih, bir sebebe binaen inmeyen Kur'an pasajlarında ayetlerin genel sebebe bina- en inerek belli bir muhteva ve amaç taşıdığını göstermeyi hedeflemektedir.

Mekkî-Medenîlik: Kur'an'da bulunan her âyetin kimliği bellidir. Âyet, kendi sınıfından baş- ka birisine karışır, âlimler onu hassas ölçülerle eleştiriye tabi tutarlar ve onun mekkî-medenî olduğunu neredeyse kesinlik derecesinde tespit edebilirler. Bu ilme olan ihtiyaç; tedrici olarak gelişen İslâm davetinin merhalelerini tespit edebilmesi, Mekke, Medine ve diğer yerlerde ya- şayanların birbirleriyle ilişkilerini inceleme imkânı sunabilmesi, müminlere, müşriklere ve ehli kitaba yapılan çeşitli hitapları kaydetmeye yardımcı olabilmesinde yatar (es-Sâlih, 2000, s. 167).

Mekkî ve Medenî ayrımının, "*zaman*", "*mekân*" ve "*hitap edilen şahıslar*" a ait olmak üzere üçlü bir tasnifi vardır. Subhî es-Sâlih, surelerin kimliğinin oluşturulmasında yukarıda belirtilen üç şeye dördüncü bir unsur olarak "*konu*" unsurunu da ekleyerek bunlarla birlikte bir sûrenin kimliğini oluşturmaya çalışır. Subhî es-Sâlih, bu tasniflerin her birinin istisnalarının bulunduğunu da ayrıca vurgulayarak buna örnek olarak hükmi Mekkîlik ve hükmi Medenîliği işler. Medine'de nazil olup da hükmü Mekkî olana Mümtehine süresi örnek verilir. Bu metoda göre Mümtehine süresine bir kimlik oluşturulduğunda bu sûre; *mekân* göz önünde bulundurulduğunda başından sonuna kadar Medine'de, *zaman* göz önünde bulundurulduğunda ise hicretten sonra inmiştir. *Şahısları* söz konusu edildiğinde Mekke ehline hitaptır. *Konusu* ise müminlerin kalplerini temizleyip olgunlaştıran içtimaî bir rehberliği kapsamaktadır. Mekke'de nazil olup, hükmü Medenî olana "*Ey insanlar! Doğrusu sizleri bir erkek ve bir diğiden yarattık. Sizi milletler ve kabileler haline koyduk ki birbirinizi kolayca tanıyasınız.*" (Hucurât, 49/13) âyeti örnek verilebilir. Bu âyetin *mekânı* söz konusu olduğunda Mekke'de, *zamanı* göz önünde bulundurulduğunda fetih günü hicretten sonra indiği görülür. *Konu* göz önünde tutulduğunda, insanların aslının bir olduğuna dikkat çekilmektedir. *Şahıslar* gözetildiğinde ise hem Mekke hem de Medine ehline hitaptır. Onun için âlimler bu âyete ne Mekkî deyip geçmişler ve ne de kesin olarak Medenî demişlerdir (es-Sâlih, 2000, s. 167-168). Ayrıca Subhî es-Sâlih, verilen bu üçlü tasnif içinden geliştirdiği metoda ve Mekkî-Medenî ilminin tarihle sıkı sıkıya bağlı olmasından ötürü zaman taksimini seçmede tereddüt göstermemektedir (es-Sâlih, s. 168-169).

Subhî es-Sâlih'e göre Mekkî-Medenî'yi tespitinde sahih rivâyete dayanmak içtihatla bulunmaya engel değildir. Böylece bu ilimde içtihadla kapı aralanmaktadır. Özellikle rivâyetin sarih nas olmadığı durumlarda bu husus daha geçerlidir. Bazı sûrelerin Mekkî veya Medenî oluşu, Medenî bir sûrede Mekkî âyetlerin veya bunun aksinin istisna edilmesi, Mekkî-Medenî sûrelerin üslup ve konu özellikleri gibi bazı meselelerde ihtilaflar olabilmektedir. İhtilafı çözmek ancak içtihatla mümkündür (es-Sâlih, 2000, s. 179-181). Ayrıca Mekkî-Medenîlik konusunda bize ulaşan bilginin çoğu içtihat yoluyla. Nitekim Mekkî sûreyi Medenî'sinden ayıran kıyasî ölçüyle her birinin karakter ve özellikleri tespit edilebilmektedir. Bu ölçü içtihatla oluşmuştur (es-Sâlih, s. 182-183).

Mekkî-Medenî sûreler, konu ve üslup özellikleri ister kesin, ister genel olsun İslâm'ın takip ettiği tedricilik hikmetini gerçekleştirirler. İslami davetin önce Mekke sonra Medine'de geçirdiği merhaleler, Medine ehline yapılan hitabın aynısının Mekke ehline yapılanla birebir olmasını mümkün görmemektedir. Medine'deki yeni çevre, yaşamayı ve oluşacak toplumda gerekli olan bazı açıklamaları gerekli kılmaktadır. Nitekim Mekke'de veciz bir anlatım takip edilmişken, Medine'de itnaba ve mücmeli tafsile ihtiyaç vardır. Ayrıca her âyet ve sûrede muhatapların durumu gözetilmiş olmalıdır. Zekâtın, Mekke'de farz kılınmasının bir anlamı yoktur. Zira Müslümanların çoğu, orada fakirdiler ve baskı altında bulunmaktadır (es-Sâlih, 2000, s. 184). Kısacası Mekkî-Medenî ilmi, Kur'ân'ın tedricilik özelliğiyle sıkı bir bağ halindedir.

Subhî es-Sâlih, Ebu'l-Kâsım en-Neysâbü'rî'nin (ö.406/1016) takip ettiği kronolojik tarihî metodu (ez-Zerkeşî, s. 192) takip ederek Mekkî-Medenî sûreleri üçer merhaleye ayırmıştır. Bunlar; "ابتدائية" başlangıçta inenler, "متوسطة" arada inenler ve "ختامية" sonda inenlerdir. Ona göre hadis eleştirmenlerinin ölçütlerinin rehberliğinde bu merhaleleri tespit çok zor olmayacaktır. Nitekim Medenî merhalede bu tereddüt daha azdır zira Medine'de İslâmiyet yayılmış, Kur'ân ezberlenmiş, okuyan ve yazarlar çoğalmış, dinde bilgi sahibi olma kolaylaşmıştır (es-Sâlih, 2000, s. 185).

İlk merhalede; 'Alak, Müddessir, Tekvîr, A'la, Leyl, İnşirah, 'Adiyat, Tekâsur ve Necm sûreleri bulunmaktadır. Bu sûrelerde özetle vahiy, din, kıyamet sahneleri, önceki milletlerin uğradıkları musibetlere benzer musibetlerle müşriklerin uyarılması ile sevap ve ceza düşüncesinin pekiştirilmesi gibi konular işlenir. Önceki nebilere uğradığı sıkıntılar aktarılarak Hz. Muhammed ve sahabenin karşılaştıkları zorluklar karşısında teselli edilmeleri de ayrıca ele alınır (es-Sâlih, 2000, s. 186-194). İlk merhaledeki sûrelerin/âyetlerin hepsi kısa ve son derece vecizdir. Kâinatın çeşitli görüntülerine sık sık yemin edilir. Emir, nehiy, istifham, temenni, dilek coşkulu ve etkili bir anlatımla sunulur. Kullanılan kelimeler özenle seçilmiş, bütün harflerinde musikin mükemmel bir şekli hâkimdir. Anlamın müşahhaslaştırılarak yakınlaştırılması, cansızların canlıymış gibi onlara hayat verilerek konuşturulması gibi sanatlar ayrıca görülür (es-Sâlih, s. 194).

Orta merhale; Abese, Tin, Kâria, Kıyâme, Mürselât, Beled ve Hicr sûrelerinden oluşur (es-Sâlih, 2000, s. 195-209). Bu aşamada ki sûreler, ilk merhalede bulunan sûrelerin konu ve üslûp özelliklerine sahiptir. Ancak orta merhalede, bazı inanç kuralları artırılmış ve bazı hakikatler de ilâve edilmiştir. Ayrıca bu merhalede bulunan Hicr sûresiyle son merhaleye bir geçiş yapılmıştır. Nitekim bu sûrenin uzunluğu, mukattaa harfleriyle başlaması ve üslûbu, son aşamadaki sûrelere benzemektedir. Subhî es-Sâlih, merhaleler arasındaki sınırın itibar olduğunu ve her merhalenin bir önceki merhalenin devamı olduğunu vurgular (es-Sâlih, s. 207-208). İlk merhale ile orta merhale arasındaki fark ise orta merhalede sunulan delillerin bir önceki aşamaya nispetle tafsilatlı şekilde sıralanmasıdır. Tevhid, vahiy, kıyamet ve ölümden sonra diriliş gibi konular vahyin başlangıcında da söz konusu edilmiş, lâkin tafsilata girilmemiş konulardır. Bu aşamada amaç daha çok düşünmeyi tahrik ve tevhit akidesine dikkatleri çekmektir. Ta ki müşrikler bu konuda başlangıç olabilecek şeyleri öğrensinler ardından da delilleriyle ayrıntılı bir şekilde bununla karşılaşsınlar (es-Sâlih, s. 208).

Son merhalede; Saffât, Zuhuf, Duhân, Zâriyât, Kehf, İbrahim ve Secde sûreleri yer alır (es-Sâlih, 2000, s. 209-229). Bu merhalede, önceki merhalelere nazaran hem sûre hem de âyetlerin uzun olduğu dikkat çekmektedir. Bu uzunluk Medenî sûrelerin âyet sayısı ile karşılaştırıldığında önemli bir uzunluk olmamakla beraber önceki iki merhaleye nazaran nisbî bir uzunluk söz konusudur. Bu merhaledeki sûrelerin bir kısmı mukattaa harfleriyle başlar, hitaplar yalnız Mekke ehline olmayıp bütün insanlığa yöneliktir, muhtevalarında Medine'de açık-

lanacak farzlar ile Allah'a ve Rasûlü'ne itaat hatırlatılmaktadır. Cenneti elde etmek, cehennemden kurtulmak için ihsana ve salih amellere çağrıda bulunulur. Bu aşamada, Allah'ın zat ve sıfatları, melek, cinler, mucize ve kerametler gibi bazı gaybî meselelerin açıklandığı, peygamberlerin özellikle Hz. İbrahim gibi önderlerin kıssalarının verildiği ve yeni bir üslûpla tevhit akidesinin tasvir edildiği görülmektedir. Ayrıca son merhaledeki uzun sûreler Mekkî vahiyle Medenî vahiy arasında bir geçiştir. Subhî es-Sâlih, bazı müfessirlerin Mekkî sûrelerden istisna ettikleri pek çok âyetin Medenî sanmalarının bu sebepten olduğunu belirtmiş; bu müfessirlerin zaman faktörünü göz önünde bulundurmayıp bunların geçiş merhalesine ait olduklarını hesaplayamamalarından dolayı bu âyetleri Medenî vahiy ile karıştırdıklarını söyleyerek, onları eleştirmiştir (es-Sâlih, s. 230).

Subhî es-Sâlih, Medenî merhaleden ihtilaf bulunan az sayıdaki âyet ve sûreler dışında, ilk merhalenin sırasıyla Bakara, Enfâl, Âl-i İmran, Ahzab, Mümtehine ve Hadid sûreleriyle, orta merhalenin Muhammed, Talak, Haşr, Nûr, Munafikûn, Mücadele, Hucurât sûreleriyle, son merhalenin ise, Tahrim, Cuma, Maide, Tevbe ve Nasr sûrelerinden oluştuğu görüşüne katılır. Subhî es-Sâlih, kitabı uzatma endişesiyle, Medenî sûrelerin ilk merhalesinde sadece Enfâl sûresini anlatmıştır (es-Sâlih, 2000, s. 231-233). Medenî sûrelerde ibadetler, muamelât, helâl-haram, şahsî haller, devletler arası hukuk, siyasî, iktisadî durumlar ve barışı-savaşı ilgilendiren pek çok şer'î mesele farklı ölçülerde tekrar tekrar işlenir. Her tekrar edilişte durum yenilenmekte, bazen yeni şekiller, kendinden önceki hükmü nesh etmekte veya hükümlerini değiştirmekte, en azından mücmelini tafsil, bazı mutlaklarını takyit ve bazı umumlarını da tahsis etmektedir (es-Sâlih, s. 231). Subhî es-Sâlih'in, Mekkî-Medenî merhaleleri üçer döneme ayırarak özellikle Mekkî âyetlerdeki üçlü merhaleleri (başlangıç, ara ve sonuç merhaleleri) adım adım işlemesi bazı müsteşrikler ile onların etkisinde kalan kimselerin ettikleri şüphe tohumlarının temelini Mekkî-Medenî konusunda olduğu düşüncesinden (es-Sâlih, s. 344) kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu ilmin merhaleler olarak incelenmesinin; Kur'an'ın tedriciliğindeki adımları sahneler halinde önümüze serebilmesinde, emredilen/nehyedilen teşri hükümlerinin tarihinin oluşturulmasında ve İslami hükümlerdeki önceliklerin tespitinde ki katkısı göz ardı edilmemelidir.

Nâsîh-Mensûh: Subhî es-Sâlih'e göre Ebu Müslim el-İsfehânî'ye (ö. 322/934) kadar âlimler neshi tereddüt etmeksizin kabul etmişlerdir (es-Sâlih, 2000, s. 262). Buna rağmen neshin mahiyeti konusu tartışmalıdır. Subhî es-Sâlih, neshin dayanağının ancak Peygamber veya sahabelerden, "Şu âyet, bu âyetle nesh edildi." şeklinde sarîh bir nakil olabileceğini söyler. Ayrıca âyetler arasında kesin bir muaraza olmalı ve hangi âyetin önce, hangisinin sonra indiğini tespit etmek için tarihî bilgi de mevcut olmalıdır. Nesh konusunda müfessirin veya müçtehidin sözü de muteber değildir. Sahih nakil ve belli bir çelişkinin mevcudiyeti ayrıca şarttır (es-Sâlih, 2000, s. 273).

Mebâhis'te, neshi tahsis olarak niteleyenler ile nesh konusunda abartıya gidenler kıyasıya eleştirilmiştir. İki taraf da bu konuda aşırılık göstermiş; ne nesh taraftarlarının, neshi çoğalt-

maya ve ondan olmayanı onun şumulüne dâhil etmeye hakları vardır, ne de neshi reddedenlerin, ona delâlet eden âyetleri ve onu ispatlayan örneklere karşı çıkmaya ve onu tahsis veya bedâya benzetmeye hakları vardır (es-Sâlih, 2000, s. 272). Bu sebeple Subhî es-Sâlih, nesihle tahsis arasındaki farkı detaylı bir şekilde açıklamıştır (es-Sâlih, s. 262-263). Ayrıca "nesh âşıkları, عُشَّاقُ النَّسْخِ" olarak nitelediği (es-Sâlih, s. 266) kimselerin Kur'ân'ın ortadan kaldırdığı cahiliye âdet ve geleneklerini de mensuhler arasına koymalarını hayretle karşılamış ve bu mübalağalarından dolayı onları eleştirmiştir. Onlar, nâsihin de nesh edilebileceğini ileri sürmüşlerdir. Örneğin "لَكُمْ دِينَكُمْ وَلِي دِينٍ" (Kâfirun, 109/6) âyetini "المشركين فاقتلوا" (Tevbe, 9/5) âyeti nesh etmiştir. Bunu da "حتى يعطوا الجزية عن يدٍ وهم صاغرون" (Tevbe, 9/29) âyeti nesh etmiştir. Örnekteki can alıcı nokta, cizye âyetinin ehli Kitap'la ilgili olduğunun göz ardı edilmesidir (es-Sâlih, s. 266). Tahsis edilen, istisna ve gaye edatlarıyla kayıt altına alınan nice ayet bağlamına bakılmaksızın nesh karakteri verilmiştir. Nesihle aşırıya gidenlerin mensûh dediği pek çok âyetin ne nesihle ne de tahsisle bir ilgisi yoktur. Örneğin "Allah, hâkimlerin hâkimi değil mi?" (Tin, 95/8) âyeti, seyf âyetiyle nesh edilmiştir. Bu âyet ne neshe ne de tahsise açıktır, zira Allah her zaman hâkimlerin hâkimidir (es-Sâlih, s. 268).

"Nesh âşıkları"nın konu edindikleri âyetler nesihden çok insâya (sonraya bırakmak, ihtiyaç anına kadar hükmü açıklamayı ertelemek) yakındır. Nesh hakkında ciddi bir araştırmaya girilse sıralanan âyetlerin çoğunun insâ veya mücmel hükmü açıklayan âyetler kategorisinde olduğu görülecektir. Örneğin, İslami tebliğin başlarında Allah, "Ey iman edenler! Siz, nefislerinize bakın. Kendiniz doğru yolu bulunca sapanlar size zarar vermez." (Maide, 5/105) buyurmuştur. Ancak İslam güçlendiğinde onlara iyiliği emredip kötülükten sakındırmayı ve bu yolda savaşmayı emretmesi nesihle değil, insâ ile ilgilidir (es-Sâlih, 2000, s. 169-170). Aslında Subhî es-Sâlih, neshi teorik olarak kabul eder ve Kur'ân'da da vuku bulduğuna inanır. Buradaki eleştirisi nesh sayısını çoğaltanlara yöneliktir. Ona göre sayısı çoğaltılan bu tür nesihlerin çoğu belirtildiği üzere insâ veya tedriciliğe dâhil edilmelidir.

Nitekim neshi çoğaltanlara göre nesh barındırmayan sûreler kırk üç, nâsihi ihtiva ettiği halde mensûhu ihtiva etmeyenler altı, mensûhu ihtiva ettiği halde nâsihi ihtiva etmeyen sûreler kırk, hem nâsih hem de mensûh bulunduran sûreler ise otuz bir tanedir. Subhî es-Sâlih, bu bilgileri aktardıktan sonra bu taksimata giren sûrelerin bizi ilgilendirmediklerini, bu bilgilerden Kur'ân'da asıl olanın muhkemlik değil de nesh olduğunun gösterilmeye çalışıldığından dolayı onları eleştirmiştir. Buna rağmen mensûh addedilen âyetler çeşitli yönleriyle incelenerek sayıları çok az bir miktara indirilmişlerdir. Suyûtî, bazıları ihtilafı olmak üzere sadece yirmi bir âyette neshin söz konusu olduğunu, sonra isti'zan ve kaseme âyetlerini bunlardan istisna edip bunların da muhkem olduklarını, böylece mensûh âyetlerin sayısının on dokuzdan fazla olmadığını söylemiştir (Suyûtî, 2006, II. cilt, s.712; es-Sâlih, 2000, s. 273-274). Subhî es-Sâlih'e göre ise on dokuz âyetin bir kısmı tahsise, insâya ya da açıklaması sonraya bırakılmış mücmelle girer, geri kalanları ancak nesihle alakalı olabilir. O, Suyûtî'nin tasnifinde mensûh olmaya elverişli olan âyetlerin sayısının ondan fazla olmadığını vurgulamıştır (es-Sâlih, s. 274). Ancak Subhî es-Sâlih, bu âyetlerin hangisi olduğu konusunda bir söz etmemektedir.

Subhî es-Sâlih, Kur'ân'da neshin vuku bulduğuna inanmasına rağmen; onu "*hükümü mensûh, lafzî bakî*", "*lafzî mensûh hükümü bakî*" ve "*hem hükümü ve hem de lafzî mensûh*" olarak üçe ayırmalarını eleştirir. O'na göre ilk kısım nesh; Allah'ın terbiyevî ve teşriî hikmetlerine binaen âyetin hükümünü kaldırır ve nesh severlerce bu kısım ne kadar çoğaltılırsa çoğaltılsa Kur'ân nassına zararı dokunamaz (es-Sâlih, 2000, s. 265). Asıl sıkıntı diğer kısımlardadır. Zira diğer kısımlarda lafzın mensûh olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca meselelerin kısımlara taksim edilebilmesi için her nev'in yeterli derecede örneklerinin olması gerekir ve ancak bu şekilde ondan bir kural oluşturulabilir. Nitekim bu son iki tür neshe ancak bir veya iki misal getirilebilmiş ve onlar da âhâd haberdirdir. Hâlbuki bir şeyin Kur'ân'dan olduğunu veya nesh edildiğini söyleyebilmek için âhâd haberlere itimat etmek caiz değildir ve bu konuda âhâd haberler delil olamazlar (es-Sâlih, s. 266). Buradan Subhî es-Sâlih'in nesh olgusunda sadece "*hükümü mensûh, lafzî bakî*" kısmını Kur'ân için kabul ettiği görülmektedir ve bunların sayısı onu geçmemektedir.

İcâzu'l-Kur'ân: Subhî es-Sâlih, ulemanın eserlerinde i'câzu'l-Kur'ân konusunda daha çok metin üzerinde durmaları ve i'câzî, Kur'ân'ın bütünlüğünden ayırarak değerlendirmelerini eleştirmiştir. Ayrıca ele alınan nassın analiz edilmesi ve cüz'î bir incelemeye tabi tutulması, lafız-mana problemi üzerinde sonu gelmeyen ihtilaflara girilmesi Kur'ân'ın belli başlı özelliklerini gölgelemiştir. Bilhassa i'câzla ilgili çalışmalardaki kelâmî eğilim, onların metnin zevkine varmalarını ve Kur'ân'ın belagat ile i'câz yerlerini idrak etmelerini engellemiştir (es-Sâlih, 2000, s. 313).

Subhî es-Sâlih'e göre Kur'ân'ın i'cazı sırf sanat yönüyledir. Kur'ân'ın çağdaşı olan Araplar, kitabın üslubundan büyülenmesine rağmen ona cevap vermeye kalkıştıklarında aciz kalmışlardır. Kur'ân'ın bu yönü, yalnız başına Kur'ân'ın i'cazını şekillendirir ve onun üslubu ile ebedileşip daha üstün oluşunu ispat etmeye de yeterlidir. Ona göre, Kur'ân'ın dinî-şer'î ilimler ile gaybî birçok meseleyi ihtiva etmesi ve bizzat zamanın ondan hiçbir şeyi reddedemesi gibi hususlar, Kur'ân'ın belagatinden ziyade felsefesine girer. Ayrıca sayılan şeylerle Araplara meydan okunmamıştır. Kur'ân; üslûbunun benzerini getirmek, ifadesi gibi ifade (ta'bîr) etmek ve ulaşılamayan tasvir gücüne ulaşılması hususlarında Araplara meydan okumuştur. Kitabın i'cazı, onun sihridir. Onun bu sihri, henüz vahyin ilk döneminde kalpleri etkilemiştir. O zamanlar teşrî' âyetleri, gaybî haberler ve insan/hayat/kâinat hakkındaki genel bakış ve nazariyeler henüz inmiş de değildir (es-Sâlih, 2000, s. 320-321).

Sonuç

Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'ân, Kur'ân ilimlerinin iki mühim kaynağı olan Suyûtî'nin *el-İtkân*'ı ile Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı ve son dönem çalışmalarından Zürkânî'nin *Menâhilu'l-İrfân*'ı gibi Kur'ân ilimlerini belirli bir sistematik içinde inceleyen ilmî bir eserdir. Ana başvuru kaynağı olan *el-İtkân* kadar geniş olmasa bile, 345 sayfalık hacmiyle çok değerli malumatı ve birçok konuyu ihtiva etmektedir.

Eser, modern dönem eserlerinde görülen eleştirel bakış açısına sahiptir. Özellikle bazı konularda zikredilen müsteşriklerin görüşleri eserde analiz edilmiş, bazı konulardaki çalışmaları müellif tarafından takdir görse de genelde oryantalistler şiddetli eleştirilere tabi tutulmuştur. Oryantalistlerin görüşlerine verilen ikna edici cevaplar ve onların oluşturmaya çalıştığı şüphelerin izale edilmesinde müellifin gösterdiği gayret dikkat çekmektedir. Oryantalist görüşlerin tenkidine *Menâhil* kadar ağırlık verilmemiş olsa da önemli konularda bu tür eleştirilere yer verilmesi, eserin Kur'ân ilimlerine katkısını artırmıştır.

Subhî es-Sâlih, ulûmu'l-Kur'ân'ın kendince önemli gördüğü bazı konularını (sebeb-i nüzul, Mekkî-Medenî ve nâsîh-mensûh) ayrıntısıyla anlatmasına rağmen muhkem-müteşâbih gibi bazı konularda fikrîsel anlamda herhangi bir katkıda bulunmamış, âlimlerin görüşlerini aktarmakla yetinmiştir. Bunun sebebi, eserin yazılış amacı ve konunun pratik önemi ile ancak açıklanabilmektedir.

Mebâhis'in Kur'ân ilimleri literatürüne yaptığı en önemli katkı, hiç şüphesiz Mekkî-Medenî konusundadır. Subhî es-Sâlih, geniş yer verdiği bu bölümde, Mekkî ve Medenî ayetlerin belirlenmesinde kullanılan "zaman", "mekân", "şahıs" faktörlerine "konu" faktörünü eklemiştir; kendisi "zaman" faktörünü ön plana çıkartarak Mekke ve Medine dönemlerini üçer merhaleye ayırmış ve her merhalenin kendine has özelliklerini örnekleriyle analiz etmiştir. Konunun ayrıntılı ele alınması ulûmu'l-Kur'ân'a zenginlik katmıştır. Her ne kadar Mekkî-Medenî ayetlerdeki merhaleler hakkında müsteşrikler günümüzde daha çok fikir yürütse de Subhî es-Sâlih konunun bu tür aşamalar olarak ele alınmasını Ebu'l-Kâsım en-Neysâbü'rî dayandırmakta ve Mekkî-Medenî'nin merhalelere ayırarak anlaşılmasında hiçbir sakıncanın olmadığını da vurgulamaktadır.

Yazarın, batı kültürünü iyi tanımanın verdiği bir birikimle, oryantalistlerin Kur'ân'a dair şüphelerini izale etme noktasındaki çabası ve daha çok kendisinden önce telif edilen eserlerdeki bilgileri günümüz dünyasına daha anlaşılır kılma gayreti ile yazılmış olan bu eser, bu özellikleri sebebiyle kendisini modern dönemde *Menâhil* 'den sonra yazılan en kapsamlı ulûmu'l-Kur'ân eseri olmaya haiz kılmaktadır.

Kaynakça

- Cerrahoğlu, İ. (2007). Tefsir Usûlü. Ankara: TDV.
- Çetin, A. (Ocak 1987). Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf. İslami Araştırmalar Dergisi (Sayı 3).
- Çiçek, M. H. (1996). 20. Asırda Kur'ân İlimleri Çalışmaları. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Eser, A. S. (2011). Ulûmu'l-Kur'ân Geleneği ve Muhammed Abdülazim Zürkânî'nin Menâhilü'l-irfân fi Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eseri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE.
- es-Sâlih, S. (2000). Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân (24. b.). Lübnan: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.
- es-Suyûtî, C. A. (2006). el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân (II. cilt). Dâru İbn Kesîr.
- et-Ta'rif bi'd-Doktûr Subhî es-Sâlih. (1986). Mecelletü'l-'Arabiyye li's-Sekâfe, 6(11), s. 107-115.
- ez-Zerkeşî, B. M. (ts). el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân. Kâhire: Dâru't-Turâs.

ez-Zürkânî, M. A. (2004). *Menâhilü'l-irfan fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-ilmiiyye.

Hâcî, A. (2009). *Subhî es-Sâlih ve cuhûduhu fi 'ulûmi'l-Kur'ân min hilâli kitâbihi mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân. et-Türâsu'l-'Arabî*, 115, s. 17-44.

Hamidullah, M. (2010). *Kur'ânî Kerim Tarihi* (2. b.). İstanbul: Beyan Yayınları.

Hatiboğlu, İ. (2009). *Subhî es-Sâlih*. DİA, XXXVII, s. 452-453.

İmamoğlu, İ. H. (2011). *Celâleddin es-Suyûtî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri (el-İtikan Örneği)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE.

Mertoğlu, M. S. (2013). *Muhammed Abdülazîm Zürkani*. DİA, XLIV.

Sağdıç, S. (2011). *Zerkânî'nin Menâhilü'l-irfân Adlı Eseri Çerçevesinde Kur'ân'a Yönelik Şüpheler ve Verilen Cevaplar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE.

Sevinç, S. (2012). *İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE.

Taş, S. (2015). *Ulûmu'l-Kur'ân Açısından Subhî es-Sâlih'in "Mebâhis" Adlı Eseri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı.